

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТЕРМІНА *ГЕНДЕР* У СУЧАСНОМУ НАУКОВОМУ ДИСКУРСІ

ВІКТОРІЯ ПАТРІАРХ

Донецький національний університет імені Василя Стуса,
Вінниця — Україна

Українська гендерна лінгвістика повинна всебічно описати (...) національну специфіку вияву гендеру в мові й мовленні, що ґрунтується в національній ментальності, яка своєрідно запрограмована й на підсвідомому рівні, закодована в мовній свідомості українців, представлена в усіх текстових різновидах, відтворюється в мовленнєвій діяльності...

(Т. Космеда)

Термін *гендер* є порівняно новим і неоднозначно інтерпретується в сучасному мовознавстві. Загальновідомо, що існують стереотипні відмінності між образами чоловіків і жінок. Одні вчені наголошують, що ці стереотипи умовно поділені *на статеві* (відмінності, мотивовані біологічною природою чоловіків і жінок) та *гендерні* (відмінності, що сформувалися під впливом соціуму)⁴⁵¹. Однак інші науковці аргументують, що «гендер — це соціальна стать, яка синтезує культурне й біологічне в людині»⁴⁵². Оксана Кісь, наприклад, розглядає *гендер* як категорію соціально-історичного аналізу етнічної культури⁴⁵³. Тетяна Космеда ж зауважує: «У той час, коли на Заході вже розрізняли поняття «стать» і «гендер» (70-і роки ХХ ст.), у Радянському Союзі слово «стать» уживалося насамперед у тому разі, коли йшлося про його соціологічні, соціальні аспекти. Саме тому із цього приводу з'являлися вульгарні жарти, поширеним було словосполучення «рівність статей», із якого

⁴⁵¹ См.: Ильин Е. П. Пол и гендер. Санкт-Петербург: Питер, 2010. 688 с.

⁴⁵² Синельникова Л. Н., Богданович Г. Ю. Введение в лингвистическую гендерологию (материалы к спецкурсу). Симферополь: Таврич. нац. ун-т им. В. И. Вернадского, 2001. С. 4.

⁴⁵³ Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). 2-ге вид. Львів: НАН України, Ін-т народозн., 2012. С. 65.

мас-медіа робили висновки, що суспільству загрожує з'ява «безстатевих» жінок і чоловіків»⁴⁵⁴.

Отже, з'ясування особливостей інтерпретації поняття *гендер* є важливим для сучасної науки, оскільки воно не має однозначного тлумачення, зокрема й для мовознавства, а гендерна лінгвістика в останні роки привертає все більшу увагу науковців.

Питання гендеру активно вивчалось в науковому просторі української гуманітаристики, зокрема й лінгвістичної. Достатньо вказати на таких відомих авторів, як Алла Архангельська, Галина Богданович, Тетяна Космеда, Мирослава Мамич, Лара Синельникова, Олександр Тараненко. Дослідники наголошують, що «гендерна проблематика складна й різноманітна. Розвиток цієї галузі знань почався наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст., що нещодавно завершилося. Гендер у мовознавстві, як і сам інструментарій гендерних досліджень, сьогодні в стані становлення, експериментальних пошуків, проб та, звісно, помилок. Кількість гендерних досліджень зростає, що дає змогу стверджувати наявність «гендерного буму» в сучасному науковому знанні»⁴⁵⁵. Усе зазначене свідчить, що, починаючи дослідження з гендерної лінгвістики, важливо всебічно розглянути запропоновані сучасними вченими дефініції терміна *гендер*. Назріла потреба й загалом уніфікувати термінологію цього напрямку.

Матеріалом цієї розвідки слугують насамперед спеціальні словники гендерних термінів української (укладач З. Шевченко⁴⁵⁶) й російської (редактор А. Денисова⁴⁵⁷) науки, присвячені загальній термінології гендеру як проблеми гуманітарних знань, українські лексикони лінгвістичних термінів (О. Селіванова, 2006; А. Загнітко, 2012⁴⁵⁸), а також тлумачний словник української мови (ред. В. Бусел⁴⁵⁹) та актуальні монографії з гендерної проблематики.

У багатьох країнах світу останні десятиріччя ХХ століття були періодом суттєвих змін у рівності прав та можливостей чоловіків і жінок, особливо

⁴⁵⁴ Космеда Т. А., Карпенко Н. А., Осіпова Т. Ф., Саліонович Л. М., Халіман О. В. Гендерна лінгвістика в Україні: історія, теоретичні засади, дискурсивна практика / за наук. ред. проф. Т. А. Космеди. Харків: ХНПУ імені Г. С. Сковороди; Дрогобич: Коло, 2014. С. 22.

⁴⁵⁵ Синельникова Л. Н., Богданович Г. Ю. Введение в лингвистическую гендерологию (материалы к спецкурсу)... С. 4.

⁴⁵⁶ Словник гендерних термінів / укл. З. В. Шевченко. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю., 2016. 336 с.

⁴⁵⁷ Словарь гендерных терминов / под ред. А. А. Денисовой; Региональная общественная организация «Восток-Запад: Женские Инновационные Проекты». Москва: Информационная XXI век, 2002. 256 с.

⁴⁵⁸ Загнітко А. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни: у 4 т. Донецьк: ДонНУ, 2012. Т. 1. 402 с.

⁴⁵⁹ Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000 / уклад. та гол. ред. В. Т. Бусел. Київ, Ірпінь: Перун, 2005. 1728 с.

щодо зрушень у подоланні традиційних уявлень не лише про соціальні ролі, але й про особистісні характеристики жінок і чоловіків. Демократичний розвиток європейських країн другої половини ХХ століття є важливим етапом суттєвих перетворень у гендерній свідомості та гендерних відносинах громадян. Усі ці процеси відображаються у відповідній науковій літературі.

Від 70-х років ХХ ст. активізувалися гендерологічні дослідження в європейській та американській соціолінгвістиці, а від початку 90-х років ХХ ст. — і в мовознавстві на пострадянському просторі.

До цього часу достеменно не відомо, хто перший використав термін *гендер* у науковому дискурсі. Існує думка, що в соціальних науках це пов'язано з Енн Оуклей (70-і роки ХХ ст.)⁴⁶⁰. Хоч є й інша позиція про те, що термін гендер “уведений американським психоаналітиком Р. Столлером у 1968 р. у праці «Стать і гендер: про розвиток маскуліності й жіночності»⁴⁶¹. *Gender* у латинській та англійській мовах репрезентує значення граматичної категорії роду для іменників-істот у разі потреби його уточнення, але в соціальних науках він з'явився для визначення соціальних, а не біологічних відмінностей між чоловіком та жінкою, як було наголошено вище. А це значить, що термін *гендер* не слід кваліфікувати як суто лінгвістичну категорію, проте мову й мовлення вже традиційно досліджують і з огляду на відображення в них гендеру⁴⁶². Подібної думки дотримується й українська вчена Т. Мельник, яка слушно вважає, що *гендер* — поняття міждисциплінарне, міжгалузеве, що стосується не тільки окремих індивідів — чоловіків та жінок, а й визначає стосунки між ними як “соціально-демографічними групами” та гендерні зв'язки в усій сукупності, тобто те, як утілюються в життя “соціальні ролі жінок і чоловіків”, як вони вибудовуються в суспільних відносинах⁴⁶³.

Зазначимо, що словник гендерних термінів (2002), укладений за редакцією А. Денисової, кваліфікують як спробу гендерного термінологічного тезаурусу, оформленого у вигляді енциклопедичного видання, об'ємного лексикографічного джерела, де інтерпретовано гендерні терміни з указівкою на їх англійські аналоги. Це видання містить 378 словникових статей. У лексиконі зазначено, що “сучасна соціальна наука розмежовує поняття *стать* та *гендер*. Завдяки розвитку наукових досліджень стало зрозуміло, що між жінками та чоловіками набагато більше подібностей, аніж відмінностей

⁴⁶⁰ Див про це докладно: Космеда Т. А., Карпенко Н. А., Осіпова Т. Ф., Саліонович Л. М., Халіман О. В. Гендерна лінгвістика в Україні: історія, теоретичні засади, дискурсивна практика... С. 15.

⁴⁶¹ Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля-К, 2006. С. 108.

⁴⁶² Див про це докладно: Космеда Т. А., Карпенко Н. А., Осіпова Т. Ф., Саліонович Л. М., Халіман О. В. Гендерна лінгвістика в Україні: історія, теоретичні засади, дискурсивна практика... С. 15.

⁴⁶³ Див. про це: Мельник Т. М. Гендер як наука та навчальна дисципліна. *Основи теорії гендеру*. Київ: «К.І.С.», 2004. С. 11–12.

з урахуванням їх біології. Окрім біологічних відмінностей, між людьми також існує розподіл їх соціальних ролей, виду діяльності, відмінність у поведінці та емоційній характеристиці. Зауважмо також, що різновид соціальних характеристик чоловіків та жінок, а також принципова тотожність біологічних характеристик людей, дають змогу зробити висновок про те, що біологічна стать не може бути поясненням відмінностей соціальних ролей, які існують у різних суспільствах. Так виникло поняття *гендер*, що означає сукупність соціальних та культурних норм, які суспільство приписує людям виконувати залежно від їхньої біологічної статі. Не біологічна стать, а саме соціокультурні норми виокремлюють психологічні якості, модель поведінки, види діяльності, професії чоловіків та жінок. Бути жінкою чи чоловіком у суспільстві означає не просто мати ті чи ті анатомічні особливості, а виконувати приписані нам гендерні ролі⁴⁶⁴.

У лінгвістику термін *гендер* увійшов на позначення граматичної категорії роду, яка, щоправда, безпосередньо виявляється не у всіх мовах. Однак, як наголошує А. Денисова, термін *категорія роду* з лінгвістичного контексту був перенесений у дослідницький інструментарій інших наук — соціальну філософію, соціологію, історію, політологію⁴⁶⁵. Про це пише й О. Селіванова: “До останнього часу в англо-американських лінгвістичних словниках це поняття вживалося виключно для характеристики **категорії роду**, хоч підґрунтя майбутніх гендерних досліджень мови було закладене у працях “Внесок до критики мови” Ф. Маутнера (1913 р.), де характеризувалися особливості мовлення носіїв німецької мови, зумовлені статтю; “Мова: її суть, походження й розвиток” О. Есперсена (1922 р.), у якій розглядалася **різниця між мовленнєвою поведінкою чоловіків і жінок**, а також у деяких статтях Е. Сепіра (1929 р.)”⁴⁶⁶.

Відомо також, що до появи терміна *гендер лінгвістика* не ігнорувала поняття *стать* у значенні *sexus*⁴⁶⁷, оскільки його семантику регулює ціла система лексичних одиниць (*чоловік, жінка, мати, батько* тощо). А. Архангельська зауважує, що “значення мови як засобу приниження однієї статі іншою стимулює не-наукове її вивчення, неаргументованість багатьох висновків через ототожнення некогерентних понять ‘андроцентричність мови’, ‘мовний сексизм’ і ‘неполіторектність’”⁴⁶⁸. Зазначена дослідниця заперечує коректність терміна *мовний сексизм* у розумінні ‘мовне насилля, що полягає в домінуванні андроцентризму’.

⁴⁶⁴ Словарь гендерных терминов... С. 3.

⁴⁶⁵ Там же. С. 3

⁴⁶⁶ Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія... С. 108.

⁴⁶⁷ Кронгауз М. А. Sexsus, или проблема пола в русском языке. *Русистика. Славистика. Индоевропеистика*: сб. к 60-летию А. А. Зализняка. Москва: Индрик, 1996. С. 510.

⁴⁶⁸ Архангельская А. Сексизм в языке. Olomouc: Univerzita Palackeho, 2011. С. 268.

Хоча більшість дослідників визнає термін *гендер*, усе ж існує низка труднощів, що виникають з деякими відмінностями в його розумінні.

Великий тлумачний словник сучасної української мови за ред. В. Бусела (2005) пропонує таке визначення терміна *гендер*, порівняймо: “1. відмінність між чоловіками та жінками за анатомічними ознаками; 2. соціальний розподіл, який часто базується на статевих відмінностях, але не обов’язково збігається з ними”⁴⁶⁹. *Гендерна роль* за цим самим словником інтерпретується як “зовнішні прояви моделей поведінки, що дозволяють людям судити про міру належності когось до чоловічої чи жіночої статі”⁴⁷⁰. Як бачимо, для інтерпретації поняття *гендер* ураховано й біологічних чинник, і соціальний.

Дефініцію терміна *гендер* знаходимо й у словнику гендерних термінів, укладених З. Шевченко (2016), порівняймо: “*гендер* — соціокультурна, символічна конструкція статі, що покликана визначити конкретний асоціативний зв’язок, забезпечувати повноцінну комунікацію та підтримувати соціальний порядок”⁴⁷¹. У цьому визначенні маємо вказівку на асоціативні зв’язки, пов’язані з гендером, а це значить, що термін належить не лише до проблематики граматики, насамперед морфології (категорія роду), але й до метамови психолінгвістичних, зрозуміло, лінгвогендерологічних та лінгвокогнітивних, лінгвоконцептуальних досліджень та праць у сфері семіотики та комунікативної лінгвістики — і вербальної, і невербальної.

В одному з найбільш авторитетних українських словників лінгвістичної термінології, що укладений О. Селівановою, подано широку інтерпретацію цього терміна, порівняймо: “**ГЕНДЕР** (від англ. Gender — рід, стать) — стать людини з огляду на розподіл між чоловіком і жінкою соціальних функцій, форм діяльності, специфіки поведінки, культурних норм тощо. Гендер створюється суспільством як організована модель соціальних відносин між жінками і чоловіками, що визначає їхню роль і місце у суспільстві та його складниках (сім’ї, політиці, культурі, економіці, освіті, релігії тощо). Гендер будується шляхом соціалізації, розподілу праці, рольових статусів, прийнятих в суспільстві, а також на підставі свідомості членів спільноти (гендерної ідентифікації). Гендер є продуктом розвитку культури й соціуму, він має ознаки **інституційності, ритуалізованості, релятивності, й конвенційності**. Дослідники виокремлюють загальнонаукові й **лінгвістичні принципи аналізу Г.** Лінгвістичними принципами вважаються **динамічність і змінність** цієї категорії **в мові й комунікативних ситуаціях**: вона виявляється з різною **інтенсивністю** й нерідко взагалі зникає в деяких дискурсах. О. Вороніна встановлює сім підходів до визначення Г.: він розглядається як соціально-демографічна категорія, соціальна конструкція, **суб’єктивність, ідеологічний**

⁴⁶⁹ Великий тлумачний словник сучасної української мови... С. 230.

⁴⁷⁰ Там само.

⁴⁷¹ Словник гендерних термінів... С. 45.

конструкт, мережа, технологія й **культурна метафора**. (...). Наприкінці 60-х і на початку 70-х р. р. **гендерні дослідження мови** активізувалися через посилення вагомості Нового жіночого руху в Німеччині та США. Однак вони були односторонніми і тому названі **феміністською лінгвістикою**, або **феміністською критикою мови** (див. працю Р. Лакоффа “Мова й місце жінки”). Лише на початку 90-х р. р. Г. отримав термінологічний науковий статус у соціології, політології культурології, а дещо пізніше — і в мовознавстві, хоч був відомий лінгвістам ще у 80-ті р. р. Сьогодні Г. став одним із перспективних й актуальних **напрямів соціолінгвістичних, психолінгвістичних, лінгвокультурологічних, текстових** й ін. досліджень (...) і набуває статусу окремої галузі мовознавства...⁴⁷².

У словнику лінгвістичних термінів, що укладений А. Загнітком, запропоновано більш стислу характеристику, порівняймо: “**Гендер** (англ. *gender*) — набір мовних вживань чоловіками і жінками з урахуванням тієї чи тієї історичної, функційно-соціальної зумовленості (напр., домінування демінутивних утворень у мовленні жінок тощо); у **соціології** — поняття про систему ролей між чоловіками і жінками в суспільстві, набір соціокультурних якостей, усталених і закріплених за чоловічою та жіночою поведінкою”⁴⁷³. У цьому разі увага цілком закономірно фокусується на соціологічному та лінгвістичному аспектах інтерпретації поняття *гендер*.

Зауважмо, що в українській науковій літературі простежуємо паралельні орфографічні форми: *гендер* (2012)⁴⁷⁴ і *гендер* (2006)⁴⁷⁵, що зафіксовано навіть у словниках лінгвістичних термінів.

У ході цього дослідження з’ясовано, що поняття *гендер* має статус міждисциплінарного й, зокрема, обслуговує такі гуманітарні науки, як історію, філософію, соціологію, культурологію, політологію, юриспруденцію, психологію. Зважаючи на єдність філології, гендерна проблематика належить не лише до лінгвістичних, але й літературознавчих наук.

Проаналізувавши інтерпретацію актуалізованого в цій праці терміна, узагальнимо, що *гендер* — це феномен, який указує не лише на власне біологічну відмінність між чоловіками та жінками за анатомічними ознаками чи на відмінність між ними соціальну. Такий підхід кваліфікуємо як *вузький*.

У спеціалізованих словниках гендерних термінів та в словниках лінгвістичних термінів відображено *широкий* підхід до інтерпретації цього поняття, оскільки *гендер* тлумачать як змодельовану суспільством та підтримувану соціальними інститутами (1) систему цінностей, (2) норм і (3) характеристик чоловічої та жіночої (а) поведінки, (б) стилю життя та (в) способу мислення,

⁴⁷² Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія... С. 108.

⁴⁷³ Загнітко А. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни... С. 143.

⁴⁷⁴ Там само.

⁴⁷⁵ Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія...

(г) ролей та стосунків жінок і чоловіків, (4) набутих ними як особистостями в процесі соціалізації; (5) символічна конструкція статі, що покликана визначити (а) конкретний асоціативний зв'язок, (б) забезпечувати повноцінну комунікацію та (в) підтримувати соціальний порядок. Усе це насамперед визначається політичним, правовим, мовним, соціальним, економічним і культурним контекстами буття жінки та чоловіка. Крім того, немає єдності в оформленні цього терміна: простежуємо написання з *г* і *л*. Є потреба уніфікувати правописну норму щодо репрезентації цього слова.

Перспектива дослідження — систематизація та комплексний опис термінів гендерної лінгвістики, що функціонують не лише в споріднених українській та російській мовах, але й в англійській, де фемінізація почалася раніше.